

Fragment av en hittills okänd Historia de BMV in Visitatione

Provincialkonciliet i Arboga 1412 hade gjort den på kontinenten och perifert även hos oss redan länge omhuldade Vårfrudag visitationis (2/7) till en angelägenhet för hela kyrkoprovin sen. I tur stod nu frågan om provinsenhetligt liturgiskt material för den folknära högtiden kring Jungfru Marias besök hos sin fränka Elisabet. På ett följande Arbogamöte, 1417, klubbfastes så resolutionen, "quod historia sacerdos nove graciae cantetur". Men påbudstenen tappar i skärpa genom bisatsens reservation: "donec alia ista melior poterit reperiri."

Ännu efter drygt ett sekels tid hade man inte nått utöver denna interimslösning.¹

Tills en liturgi som bättre lämpar sig kan skapas fram — den både missnöjda och förhoppningsfulla avvaktan i formuleringen är knappast oförståelig. Mera avancerade krav på ett avgränsat uttryck för festens mariologiska nyans motsvarar inte historia Sacerdos nove graciae.² Textinnehållet är allmänt mariocentriskt. Den obligatoriska symbolfloran spirar. De båda fränkornas möte beröres helt kursivt.

Historian låter sig låna till olika Mariadagar.³

För att stanna kom Sacerdos som Besökelsestext till åtminstone ett par svenska stiftstraditioner, den skånska och

den arosiensiska. Då är läget avläst i de senmedeltida breviarietrycken, som ju vart och ett speglar blott en av slutfaserna i stiftets månghundraåriga liturgiska traditionsarbete. Tilläggas bör, att handskriftliga belägg från jämväl andra dioceses ingalunda tryter.⁴

Ärkestiftets och Strängnäs stifts brevaria impressa meddelar för Visitatio det s.k. sextinska officiet Introductio rex.⁵

¹ Statuta synodalia veteris ecclesiae sveogoticae, ed. H. Reuter dahl, Lundae 1841, s. 112; 116; 158; Uppsala UB, Rar. 10: 204, fol. 3v (1525 års stat.-tryck).

² I bd 24 av *Analecta hymnica medii aev.* (nedan = AH), s. 114 ff., ederar G. M. Dreves denna text — som t.v. får anses som ett svenskt arbete — på grundval av det sena Brev. Arosiense 1513 som enda källa. G. E. Klemming hade tidigare avtryckt samma källa i *Hymni, sequentiae et pie cantiones etc.*, II, 1886, s. 163 ff.

³ För Annuntiatio (25/3) möter vi den t. ex. i antifonariet Gummerus nr 4, Åbo domkapitels arkiv (se J. Gummerus' handskriftsbeskrivning, Finska kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden, X, Helsingfors 1909–10, s. 92). Sacerdos återfinnes fol. 32 v ff.

⁴ Den lincopensk/vadstenensiska handskriften C 21, Uppsala UB, upptager historien med notation fol. 96 r ff. (C.-A. Moberg, *Die liturgischen Hymnen in Schweden*, I, Kopenh. & Upps. 1947, s. 66 b). Till Åbo-frågan se nedan.

⁵ Med notation finner vi detta i Skara musikhandskrift nr 1 fol. 151 v ff., och i Bygdeå-

Linköpingsinkunabeln ger Adam Eastons *Accedunt laudes virginis*.⁶ Den engelske benediktinen och kardinalen vid kurian stod som bekant den birgittinska spiritualiteten nära och uppehöll som ivrig förespråkare för S. Birgittas första kanonisering personlig kontakt med vadstenafamilian, vilket väl rimligen bidrog att jämna vägen till ritus *lincopensis* för hans berömda Mariatext under noterna till Julianus Spirensis' Fransiscus-musik.

Om textförhållandena i dessa stycken inom det odelade finländska stiftet — där man vid tiden för de sverigesvenska domkapitlens tryckbeställningar ju redde sig med *Brev. OP* av olika officiner jämte handskriftligt tillagt lokalproprium⁷ — får några codices och codexfragment lämna vittnesbörd. På den med skäl väntade förekomsten i sekulär aboensisk miljö av dominikanernas med historia S. Petri martyris besläktade sångkrans *Colletentur corda fidelium* har jag här endast ett belägg. På *Sacerdos* åter kan förebringas flera.⁸

Av en för tillgängliga hymnologiska samlingsverk och incipit-lexika tydligt okänd och av vissa stilkriterier att döma sannolikt inhemsk tidegårdshistoria för *Visitatio BMV* har jag under forskningarna i närgränsande syften stött på ett inte så oansenligt brottstycke.⁹ Fest-

boken fol. 23 v, ff., båda från uppsalastiftet (K. Peters, *Tvenne liturgisk-musikaliska handskrifter från reformationstiden*, Lund 1948², s. 34 f.). Strängnäs representerar troligen ett antifonalefragment i Musikhistoriska museet, Stockholm (utan kameral position; T. Norlind har felaktigt påtecknat "1300-talet").

⁶ En uppteckning — *cum notis* — bjudes fol. 81 v i samlingsbandet C 23, Uppsala UB. Veder-

börande del av handskriften har tillkommit i Vadstena.

⁷ Främst Anton Kobergs Nürnbergupplaga 1485. Härtill A. Maliniemi, *Zur Kenntnis des Breviarium Aboense Cod. Holm. A 56*, Helsinki 1957 (*Documenta historica...* ed. Acad. Scientiarum Fennica, IX), s. 14 ff.

⁸ Jfr Toni Schmid, *Franziskanische Elemente im mittelalterlichen Kult Schwedens*, *Franziskanische Studien*, 25, 1938, s. 157. Källaget har något förändrats genom tillgången till det hittills så gott som obeaktade beståndet av okatalogiserade antifonarieblad i Helsingfors UB (gransknings- och registreringsarbete har här påbörjats av prof. Maliniemi och mag. W. Appelqvist; vikten av att detta arbete bringas att fortskrida kan från den liturgisk-musikaliska forskningens sida inte nog betonas). Bladet med *Colletentur/historia S. Elene Schedv.* (31/7) bär den kamerala notifikationen Finland 1586:14, Tomas Hendrickssons Räkenskap på Borgo. — Dreves ederar generalmästaren Raymundus' *Colletentur-text* i AH 24, s. 94 ff. — I Finland möter *Sacerdos t. ex. i Vörå-antifonalet* (O. Schalin, *Kulthistoriska studier till belysande av reformationens genomförande i Finland, I*, Helsingfors 1946, s. 13) fol. 84 v ff. I Abo-antifonalet *Gummerus nr 5* (se *Gummerus'* ovan a. a., s. 100) är historian införd fol. 84 v ff. omedelbart efter historia app. SS. Petri et Pauli (29/6), vilket indicerar *Visitatio-plats*. Att döma av dedicationsofficiets läge torde boken kunna proveniensbestämmas till Abokatedralen. Samma placering efter apostlahistorian intager *Sacerdos* också på ett okatalogiserat H:fors-fragment med säkrad finländsk proveniens (f.d. omslag om räkenskaper för Abo hospital 1602).

En grundläggande framställning av hithörande textproblem inom uppsalaprovincens mäss- och tidegårdstraditioner ges av T. Schmid, a. a., s. 152 ff. Angränsande frågor behandlas också av C.-A. Moberg, a. a., s. 25; 283, och S. Helander, *Ordinarius Lincopensis och dess liturgiska förebilder*, Uppsala 1957, s. 42; 90.

⁹ Till frågan om nykompilation av liturgiskt firingsmaterial för ifrågavarande festum, särskilt vad gäller sekvensens genre, se T. Schmid, *En okänd svensk sekvens?*, *Nordisk tidskr. f. bok- och biblioteksväsen*, 1938, s. 105 ff. —

tillhörigheten kan bestämmas utifrån dels den kalendariska placeringen, omedelbart före Brynolf Algotssons historia S. Elene Schedviensis (31/7), dels själva ordasätten, t. ex. i R̄ ix, ant. iv in laudibus och ant. super Bened.

Brottstycket nedan är excerperat från två arkivalieomslag i Slotts- och Kammararkiven, Stockholm. Början av det aktuella materialet består av ett pergamentsblad från Slottsarkivet (Klädkammarräkenskper 1555: 15, Inuentarium på Kōng: Matz: Vår Nådhighē herr[is] Sidengeuanth etc.), med innehåll

r°: R̄vij → R̄ix (in mat.);

v°: R̄ix V → ant. v in laudibus.

I direkt följd bringar så Kammararkivets fragment (Rött nr 19, Rasmus Loduickssons vpbörd och vtgift opå Gull, Daler och Penningar... [15] 55 och 56) resten av vår rimhistoria:

ant. super Bened., ant. super Magn. in ij vesperis (härpå följer Elinsofficiets rubrik).

Av den slaktade codex, som fått släppa till skinnet för dessa räkenskapsfasciklar, finns ytterligare folier i behåll: såvitt mig bekant ännu tre i Slottsarkivet¹⁰ och, vilket jag år 1962 kunde konstatera på ort och ställe, inte mindre än ett tiotal i Helsingfors UB.¹¹ Med hjälp av våra till funktionen bittert deklasserade, mestadels stympade kvaternrester kan vi frammana bilden av ett präktigt korantifonarium i stor 2°.

Skriftspegeln har proportionerna 21,5 × 30 cm. Det bastanta, måttligt frangerade minuskelpäntet, som är lagt i en spalt med 10 not/textplan per sida, förräder den konstförfarne yrkeskriptorn. Initialer i minia. Text i differenserna: dels det vanligare Euouae, dels Sax (=Sae). —

Romansk koralnotation på rött fyrlinjesystem. Notationshanden låter ana skolning i den mensurabla konsten. F- och c-klaver, kustoder, fast be molle (som lånar form av likveskensnevmen epiphonus). — Clivis bär, under påverkan från mensuralnotationen, sin cauda på den lägre nevmdelen och nedåt till höger. I porrectus ansettes balken utan stöd av vänster-nedåt-skaft. Likveskens i sällsynta fall (och då såsom plica descendens).¹²

När det gäller att fixera en proveniens-teori, verkar i förstone det faktum att de flesta pergamentsbladen omslutit *finländska* räkenskaper ge en fingervisning.¹³ Men placeringen av festum S. Lucie virg. (13/12) efter S. Anne, vilket sistnämnda i Abostiftet begicks 15/12, falsifierar strax en hypotes om finländskt hemvist. Till yttermera visso följer Lucieformuläret inte dominikansk utan upsalensisk usus; vidare besjunges S. Sigfrid

Möjligheten av att vårt fragment hör till samma storofficium som sekvensen Gaude virgo vere theoticos (I) vatum complens (Grad. 113 i T. Schmid's opubl. katalog) kommer att dryftas i annat sammanhang.

¹⁰ Klädkammarräkensk. 1554:14 (de Patronis regni Suecie); Klädkammarräkensk. 1555:15, Utgiftien på... Sidengevandt etc. (de S. Ursula); *ibid.*, Utgiftien på... Kläde och Sårduck etc. (de S. Sigfrido).

¹¹ Okatalog. fragm.; de kamerala positionerna anger Viborg/Borgå och de första decennierna av 1600-talet (de SS. Agata, Anna, Lucia; delar av temporalet).

¹² Faksimil av bl. 2 (Kammararkivet) har jag låtit publicera i Röster i radio 1957:1, s. 8.

¹³ Se t. ex. A. Malin[iemi], Bidrag till nordisk bokhistoria under medeltiden, Nordisk tidskr. f. bok- och biblioteksväsen, 1922, s. 145; T. Haapanen, Verzeichnis der mittelalterlichen Handschriftenfragmente in der Universitätsbibliothek zu Helsingfors, I, H:fors 1922, Einleitung, passim.

med rimprosa-historian Celebremus (i dess normalrecension), vilket bör ställas mot det finländska senmedeltida belägg vi äger på det rytmiska officiet Sanctus Sigfridus.¹⁴

Av nyckelbetydelse vid proveniensbestämningen finner jag det tidegårdsformulär vara, vars avslutningsmoment läses på samma sida som början av historia Patronorum regni Suecie.

Dessa moment, även kända från t.ex. *Omnium defunctorum*, bör med sannolikhet tillräknas *Commemoratio omn. ep. & archiep. defunct. Upsal.*, vars förekomst här poängterar en liturgisk traditionsseghet.¹⁵ Det rörliga anniversariet för "rikesens patrona" var satt att inträffa söndag efter octava Visitationis (9/7) och kom på så sätt att ständigt intaga symbolisk närhet till de hänsovna stifts- och provinschefernas gamla kommemoration (12/7).

Vi äger tydligen indicier för lokalisering till upsalensisk tillkomstmiljö.

Dock vill det synas som skulle vårt antifonale snarast spegla ett särskilt inom uppsalatraktionen. Till denna uppfattning inbjuder förutom det aparta Visitation-materialet även det mig veterligt i Uppsala sällsynta officiet *Gaudeat ecclesia* på festum Undecim mil. virg. eller S. Ursule (21/10)¹⁶ och dessutom psalmräckan *de uno martire* i S. Elins matutin (eljest, enligt alla av mig kollationerade källor, *de una virgine*).

Är denna liturgiska enklav regulär?

Visitatio-officiet är inte något av ordensofficierna. Frågan är, om vi inte med större rätt här skulle kunna supponera ett nedslag av *kungliga kapellets liturgiska särtradition*. Ytterligare material

kommer måhända omsider att kunna lösa problemet.¹⁷

Vad så preliminär datering angår, ges oss i just officium Patronorum en bakre kronologisk tröskel: mitten av 1470-talet.¹⁸ Det paleografiska skicket underbygger tidsättning till sent 1400-tal. Ursulafestens möjliga höga grad tycks, under förutsättning att vårt särskikt i detta avseende följer den centrala utveckling-

¹⁴ S. Helander, a. a., s. 178 f.; A. Maliniemi, *Zur Kenntnis des Breviarium Aboense Cod. Holm. A 56*, s. 76 ff.

¹⁵ I *Registrum Upsal. 1344*, kalendariet; *Diplomatarium suecanum etc.*, II:2, bil.

¹⁶ Vad beträffar textorganisationen är detta kongruent med *Brev. Misnense 1502*. I Dreves' kritiska apparat, AH 5, s. 238 ff., förtecknas meissenbrevariet som källa H.

¹⁷ Relevans i sammanhanget äger kanske det förhållandet att i vår Visitationhistoria kan påvisas vissa litterära och musikaliska reminiscenser från den längre formen av Rikshelgonets officium (T. Haapanen, *Olika skikt i S:t Eriks metriskta officium*, *Nordisk tidskr. f. bok- och biblioteksväsen*, 1927, s. 55 f.: 59 f. Jfr nedan de båda ant. ad *Evang. med R. Precamur per vulnera*; T. Lundéns utg., CREDO, 1945, s. 43).

Den versifikatoriska proceduren är densamma som i förlagan till Nils Hermanssons supplerering av historia S. Erics regis: det som scarensiskt ansedda Eskilsofficiet. Antifonerna är skrivna på vagantvers, responsorierna åter på den mixtur av accentuerande och kvantiterande poesi som plägar kallas *vagantstrof cum auctoritate*; härtill min art. *Koral, gregoriansk, Sverige*, i *Kulturhist. lex. f. nordisk medeltid.*, bd 9. Till förekomsten av scarensiskt officiematerial i kungliga kapellets ritus, se T. Schmid, *Från Capella Regia*, *Nordisk tidskr. f. bok- och biblioteksväsen*, 1933, s. 36 ff.

¹⁸ *Provinsialkonciliet i Arboga 1474* stadgade för denna fest rörande Sveriges värnhelgon såsom grupp graden tot. dupl. (*Statua synodalia vet. eccl. sveog. etc.*, s. 178).

en, gynna en datering ytterligare något framåt.¹⁹

Inom de olika liturgiska kategoriserierna följer de olika musikaliska momenten varandra "secundum tonum", den första ant.- eller R₁-visan i Protus auth. osv.²⁰ Denna liturgisk-musikaliska aritmetik jämte den oskärpta typiseringen i responsorial/melismatisk och antifonal/syllabisk melos, tendensen till tersskiktning, ambitusvidden och den stundom interpreterande melismatiken (se R₁x) för vårt officiefragment till senare delen av den s.k. andra huvudepoken inom officiekompileationen.²¹ Då jag under utredigering har en undersökning rörande de hithörande officiekoralerna (musikalisk struktur, adaptationsförhållanden etc.) insatta i ett vidare komparativt sammanhang, får jag för övrigt här — donec alia ista melior — låta mig nöja med följande diplomatiska presentation.

Inklamrade partier, liksom även streckbågar = supplerings här. Litet tvärstreck ovan notplanet = radskifte i hs. Enstaka understrukna storbokstäver markerar repetenda. Några vanliga abbrev. har lämnats oupplösta av utrymmesskäl.

Ingmar Milveden

¹⁹ Mot slutet av medeltiden intensifierades Ursulakulten häftigt. Helgonet började nu anropas som pesthelgon (härtill Ingrid Swartling, En uppenbarelse av Elisabeth av Schönau illustrerad i uppländska kalkmålningar, Fornvännen 1954, s. 300); A. Malin[iemi], Der Heiligenkalender Finnlands, H:fors 1925, s. 251; se också A. Lindhagen, Om betydelsen af uttr. festum terre, Nordisk tidskr. f. bok- och biblioteksväsen, 1922, s. 237.

²⁰ P. Wagner, Zur mittelalterlichen Offiziums-komposition, Kirchenmusikal. Jahrbuch 1908, s. 13 ff.

²¹ Härtill E. Jammers, Die Antiphonen der rheinischen Reimoffizien, Ephemerides liturgicae, 44, Roma 1930, s. 364 f.

[Historia de BMV in Visitatione]

R^[v/i]
E.
dus

Uetus a - dam cu - - i /

E.
iunctus li-cet a - ridus /

fiat com-pos su-i.

Gustus e - is a - - uidus qui meru - e - re frui. U etus.

R [vii]

○ pa - rens exi - - - mia / tibi supplica - - - mus /

per tu-a vesti - gi - a / fac ut in-ceda - - - mus /

Ad virtutum studi - a / te du - ce tenda - - mus.

Post ueris exi - di - a nos salua sis p̄drea - mus. Ad.

R [ix]

√ Visi - ta - trix in - cli - ta / per salu - - tem gra-tam /

ve - ni vi - - de visita / ple - - bem tibi da-tam /

In spem viam ex - - - cita / men - - - - tem despe - ratam.

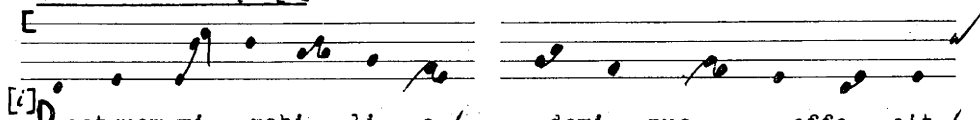

Hostem precipita pa - - - - cem qui turbat a - - - - matam. In.

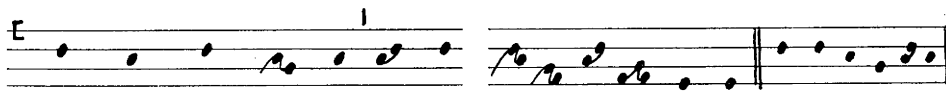

GLORIA PATRI ET FI - - LIO ET SPIRI-TU-I SANCTO. In.

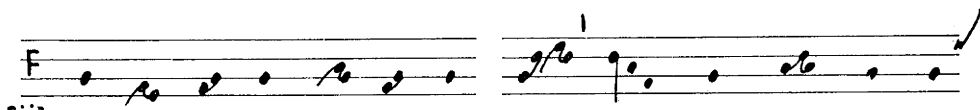
Ad laudes antiphonæ

[*p*] Postquam mi - rabi - li - a / domi - nus effe - cit /

facta credi - bi - lia / protinus adiecit Euouae.

[*mf*] Portas intrat steri - lis / in con - fes - si - - one /

virgo facta fer - tilis / salu - tati - one. S a x.

[ii] Cog - na - te so - lacium / ma - ri - - - a siti - - uit /

hinc abrup - ta monci - um / pregnans pertransi - uit S a x.

[iv] Be - ne - dicat dominu[m] / om - nis crea - tu - ra /

in regi - ne virgi - nu[m] / visi - tandi cu - ra. S a x.

[v] Laus sit in al - tis - si - mis / regine virtu - - tu[m] /

que no - bis in infimis / monstret
[b] (1 - ter tu[m]). S a x.

Super benedictus antiphona

B e - ne - dictus domi - nus / qui nos visi - - ta - uit /

appro - - pinquans co - minus / vulnus al - li - gavit /

a - de purgans facinus / vitem redo - na - uit /

ce - li nichilom - - minus / casum restauravit ^{p̄s} B̄ndict⁹.

In secundis vesperis super magnificat antiphona]

T u - - a sancta me - rita / pi - a ma - ter xp̄isti /

ducant nos in se - - - mi - ta / quem hic transe - gisti /

sic in morte vi - si - ta / quidd possi - mus sis - - - ti /

in vi - - ta compla - ci - ta / quam felix / adis - - - - ti. Magt. ^{p̄s}